

Z HISTORII ROLNICTWA

ZDZISŁAW KOSIEK

NAUCZANIE ROLNICTWA W POLSCE NA PRZEŁOMIE XVIII i XIX WIEKU

WSTĘP

Stan rolnictwa w Polsce pod koniec XVIII w.

Rolnictwo polskie w XVIII w. było w stanie upadku. Wojny, głód i zarazy wyniszczyły w XVII i początku XVIII w. cały kraj, wiele wsi i miasteczek było kompletnie zniszczonych i wyludnionych, a pustki ciągnęły się często na przestrzeni wielu kilometrów. W niektórych królewskich włościach w początku tego stulecia blisko 80% gruntów leżało odłogiem. Brak było ludzi do pracy, narzędzi do uprawy roli, ziarna na siew, bydła, koni, owiec i trzody chlewnej. Grunty, które nie leżały odłogiem, źle lub prawie wcale nie nawiezione, były uprawiane niedbale, prymitywnymi sposobami, przez chłopów wycieńczonych nędzą i uciskiem szlachty. Oplakany stan rolnictwa w tragicznych barwach opisywali S. Staszic¹, J. Wybicki², P. Świtkowski³ i wielu innych pisarzy, próbując przedstawić przyczyny istniejącej sytuacji, szukając środków zaradczych i wzywając do wprowadzenia zmian społecznych i ulepszeń w technice rolniczej.

¹ Stanisław Staszic (1755—1826) w słynnym dziele „Uwagi nad życiem Jana Zamojskiego, Kanclerza i Hetmana W. K. do dzisiejszego stanu Rzeczypospolitej Polskiej przystosowane”. Łuck 1785, pisze w rozdziale *Polska*: „Gdyby te lasy nie zasłaniały, ujrzałbym stąd zbyteczne pastwiska nieskończenie zarosłe, oset i chwast rodzące kilkoletnie odłogi. Widziałbym każdej rzeki nadbrzeża milę, drogi niedostępne rokiciną i zgnilym trawskim okryte, stawy kilka mil rozległe i zapchane trzciniskiem i zalazłe błockiem, których żyzny namół, zamiast rodzenia pszenicy, dusi swoim smrodem pobliskie mieszkańce. Owszem, ukazałyby się całe powiaty łożyny, modrzewnicy i sitowiska, oparzystki, trzęsawiska i bagniska, które nic nie żywią — chyba gdzieś niegdzie żaba żaskrzeczy — a które rowami osuszone mieściłyby człowieka milion”.

² Józef Wybicki (1747—1822) w „Listach patriotycznych” Warszawa 1777—1778, taki daje obraz kraju: „Te lasy wszędzie mil kilka, a wzdłuż i kilkanaście się ciągnące, te dawniej orane zagony, dziś drzewem okryte, te najżyźniejsze z natury łąki błotnistą zalane wodą, te złote rzeki i wodocięków nadbrzeża w dzikie zwierząt zmienione kotliny, ta tłusta rola setny zysk oraczowi obiecująca, a bez uprawy, ta w proporcję rozległych pól i paszów małość owiec i wszelkiego inwentarza, te okropne raczej jaskinie jak pomieszczenia rolnicze — nie dowodzą jak najmizerniejszego naszego gospodarstwa, naszego rolnictwa”.

³ Piotr Świtkowski (1744—1793) publicysta, pisarz rolniczy. Różnorodność zagadnień z zakresu rolnictwa, poruszanych w redagowanych przez niego czasopismach, stawia go w rzędzie najwybitniejszych propagatorów postępu rolniczego w Polsce w drugiej połowie XVIII w. Poza około 100 artykułami na tematy związane z rolnictwem, których był autorem lub tłumaczem, ogłosił nagrodzony przez króla podręcznik budownictwa wiejskiego i książkę rolniczą przeznaczoną dla chłopów. Pisze on w „Pamiętniku Politycznym i Historycznym” za r. 1783, t. 1 cz. 4 s. 365, 366: „Najpowszechniejsze u większej części Polaków jest zdanie, że rolnictwo w Polsce jest w bardzo kwitnym stanie. Prawda że się tym chlubić mogą wielkopolskie i sandomierskie nadgraniczne strony, toż niektórych rozumnych obywateli dobra w Koronie i Litwie ale nie kraj cały. Dwa miliony rolników bez własności, bez żadnego bezpieczeństwa... w naszym kraju kwitnące już jest rolnictwo, gdzie jeszcze pół gruntów leży odłogiem? a na tych, które uprawiają, ledwie połowę należytego odnoszą zysku? Z tym wszystkim mimo tylu przeszkód, które u nas rolnictwo doznaje, kraj ten błogosławiony obfituje w najpotrzebniejsze produkty, które tylko to do wyżywienia i odzienia ludzi, to do chowania niezliczonego bydła służyć mogą”.

Pomimo pewnej poprawy, jaką obserwujemy w połowie XVIII w., stan ten w dalszym ciągu był niezadowolający. Wprowadzenie wszelkich zmian było bardzo trudne, gdyż przyczyny tego stanu sięgały bardzo głęboko, a źródła części z nich szukać należy jeszcze w XVII w. Do najważniejszych należy zaliczyć stale wzrastający wyzysk feudalny oraz stosowanie przez rolników dawnych, już przestarzałych metod gospodarowania.

Pierwsza z tych przyczyn, wpływająca ze stosunków społecznych panujących w kraju, była przedmiotem rozważań postępowych działaczy i pisarzy doby stanisławowskiej, lecz pisma ich nie potrafiły wpłynąć na zmianę warunków pańszczyźnianych panujących na wsi polskiej. Wszelkie reformy podejmowane w dobrach prywatnych w drugiej połowie XVIII w. również nie odegrały roli jako nietrwałe i zależne wyłącznie od dobrej woli właściciela⁴.

Podczas gdy w krajach zachodnio-europejskich następowało szereg zmian w sposobie gospodarowania na roli czy to w rezultacie przyjmowania doświadczeń praktycznych wybitniejszych rolników, czy też w wyniku wprowadzenia do praktyki zaleceń literatury propagującej „nowe rolnictwo”, w Polsce stosowano w dalszym ciągu metody tradycyjne. Rodzima literatura rolnicza, której poważny rozwój nastąpił w drugiej połowie XVIII w., nawołująca do zerwania z ogólnie stosowaną trójpolówką i do likwidacji ugorów, propagująca uprawę nowych roślin pastewnych i przemysłowych oraz zwracająca uwagę rolników na znaczenie racjonalnej hodowli zwierząt, natrafiała na grut zupełnie nieprzygotowany, na szlachtę, której jedyną lekturą były kalendarze, do lat osiemdziesiątych tego stulecia pełne przesądów i wskazówek pozbawionych zupełnie wartości praktycznej. Pewne zmiany na lepsze, które dotyczą zresztą głównie gospodarki w dobrach magnackich i pojedynczych prób szlachty, polegających na stosowaniu zaleceń literatury, nie mogły wpłynąć w sposób zdecydowany na zmianę sytuacji w naszym rolnictwie.

Początki szkolnictwa rolniczego w Europie

Jednym ze środków, który mógł odegrać ważną rolę i dopomóc w przygotowaniu rolników do przyjęcia obcych doświadczeń oraz wprowadzenia do praktyki nowych metod, była nauka rolnictwa w szkołach. Nie było to zagadnienie nowe. Już w 1651 r. Samuel Hartlib, pisarz angielski polskiego pochodzenia, ogłosił: „Szkic na temat udoskonalenia w zakresie nauczania rolnictwa, albo propozycja założenia szkoły rolniczej”⁵.

Jest to zapewne najdawniejszy znany projekt zorganizowanego nauczania rolnictwa w oparciu o zamknięty zakład naukowy. Do realizacji zamierzeń Hartliba doszło jednak dopiero w wiele lat później.

⁴ Reformy takie przeprowadzane były w drugiej połowie XVIII w. głównie w dobrach magnackich i polegały w przeważającej części na zamianie pańszczyzny na czynsze. Przeprowadzili je np. A. Zamojski w posiadłościach mławskich (1765), P. Brzostowski w Pawłowie i Merczu (1769—1791), S. Poniatowski w dobrach korsuńskich (do 1789), J. L. Chreptowicz w Szczorsach i Wiszniewie. Oczynszowanie przeprowadzono również w niektórych królewskich dobrach.

⁵ Samuel Hartlib, urodzony około 1600 r. zapewne w Elblągu, zmarł 12. III. 1662. Ojciec jego był obywatelem miasta Poznania. Jeden z współczesnych autorów angielskich nazywa go „przemysłowym Litwinem”. Poza licznymi własnymi publikacjami na tematy rolnicze, polityczne i religijne, wydawał dzieła innych pisarzy, tak że często zagadnienie ich autorstwa jest kwestią niewyjaśnioną. Historycy angielscy jednak zgodnie przyznają mu autorstwo wspomnianej tu pracy: „An essay for advancement of husbandry-learning: or propositions for the erecting a colledge of husbandry”. Pozostaje ona w związku z jego zainteresowaniami pedagogicznymi. W krótkim zarysie angielskiej literatury rolniczej, ogłoszonym w 1828 r. znajduje się wg Estreichera taka o nim wzmianka. „Tyle przyniósł Anglii korzyści swoimi pismami o rolnictwie i doświadczeniami, że Cromwell obdarzył go hojną pensją”.

Początek stanowiły tak zwane katedry nauk kameralnych na uniwersytetach.

Pierwsza z nich powstała przy wybitnym poparciu Fryderyka I w Halle an der Saale w 1722 r. Następne utworzono w Frankfurcie nad Odrą, Upsali, Getyndze, Bordeaux i szeregu innych miast europejskich. Katedry te uwzględniały w swoich programach rolnictwo, lecz wyłącznie jako zagadnienie marginesowe, zajmując się nim o tyle tylko, o ile pozostawało w związku z problemami gospodarczo-administracyjnymi i finansowymi. Pewne próby szerszego potraktowania tych wykładów oraz podziału nauk kameralnych na ekonomiczno-administracyjne i rolnicze podjął około 1770 r. Jan Beckman⁶, jednak usiłowania jego stanowiły raczej wyjątek od ogólnie w owych czasach stosowanych metod.

Z samodzielnych już uczelni, które wywarły wpływ na polskie szkolnictwo rolnicze, należy wymienić Akademię w Hofwyl założoną w 1802 r. przez F. Fellenberga⁷ oraz Instytut w Moeglin, założony w 1806 r. przez A. Thaera⁸. Zarówno pozostałe niemieckie szkoły rolnicze, jak i uczelnie tego typu w innych krajach europejskich, powstały już po ukazaniu się dekretu o powołaniu polskiego Instytutu Rolniczego w Marymoncie (Hohenheim 1818, Idstein 1818, Jena 1820, Schleissheim 1822, Grignon 1826, Tharandt 1829, Elden 1835).

SZKOLNICTWO ROLNICZE W POLSCE NIEPODLEGŁEJ

Projekty organizacji samodzielnych uczelni

Projekt założenia uczelni, w której wykładano by rolnictwo, istniał w Polsce już w 1767 r. Powstały wtedy w otoczeniu Stanisława Augusta zamiar utworzenia Akademii Medyko-Ekonomicznej, w której programie uwzględnić miano również naukę rolnictwa, nie wyszedł nigdy poza ramy rozważań teoretycznych nad memoriałami składanymi w tej sprawie. Nie zmieniła również sytuacji podjęta w 1768 r. uchwała sejmowa, której nigdy nie starano się wykonać.

Często uważany za projekt uczelni, memoriał dotyczący założenia Akademii Rolnictwa, Handlu i Rękodzieła, sporządzony przez kupca francuskiego le Febure⁹ dotyczy wyłącznie powołania do życia stowarzyszenia, którego przedmiotem działalności, między innymi, miało być rolnictwo. Ze szkolnictwem rolniczym projekt ten wiąże się bardzo luźno.

Nie doprowadzony został również do skutku projekt utworzenia uczelni weterynaryjnej w Grodnie. T. Downarowicz, który był doradcą A. Tyzenhauza w sprawach

⁶ Jan Beckman (1739—1811) w latach 1763—1765 wykładał nauki przyrodnicze w Petersburgu. Od 1766 r. był profesorem filozofii, a od 1770 r. nauk kameralnych w Getyndze. Jego dzieło: „Die Grundsätze der deutschen Landwirtschaft” ogłoszone w Getyndze w 1769 r., do r. 1806 doczekało się 6 wydań. Była to pierwsza niemiecka próba naukowego ujęcia całości zagadnień z zakresu produkcji roślinnej i zwierzęcej.

⁷ Filip Emanuel Fellenberg (1771—1844), szwajcarski działacz społeczny i pedagog, twórca wielkiego zespołu zakładów naukowych i gospodarczych w Hofwyl koło Berna. Znajdowała się tam szkoła rolnicza, wzorowe gospodarstwo, pole doświadczalne, fabryka narzędzi rolniczych, szkoła powszechna, wyższy zakład naukowy z internatem i szkoła przemysłowa. W swoich publikacjach zajmował się głównie rolnictwem.

⁸ Albrecht Daniel Thaer (1752—1828), wybitny rolnik niemiecki, autor dzieł: „Einleitung zur Kenntnis der englischen Landwirtschaft” (3 t. 1801—1806), „Annalen der niedersächsischen Landwirtschaft” (3 t., 1789—1804), „Annalen des Ackerbaues”, „Grundsätze der rationellen Landwirtschaft” (4 t., 1809—1810). Jego działalność rozpoczyna usystematyzowaną naukę rolnictwa.

⁹ „Etablissement d'une Academie D'agriculture, Commerce et Manufactures à Varsovie”. Bibl. Czart. Rkps 807. Economie publique t. 2, cap. II, s. 424.

rolnictwa, sprowadził w 1776 r. do Polski J. E. Giliberta¹⁰, który miał w Grodnie zorganizować szkołę lekarską i weterynaryjną. Doszło wprawdzie do utworzenia szkoły lekarskiej, która istniała tam w latach 1777—1780, lecz szkoła weterynaryjna w Grodnie nigdy nie istniała. Można tylko przypuszczać, że kandydatom na lekarzy wykładano podstawy weterynarii. Mylne informacje na ten temat, powtarzające się w niektórych współczesnych opracowaniach, opierają się na notatce J. Łukaszczyka¹¹.

Nauczanie w szkołach Komisji Edukacji Narodowej

Na tory realizacji wkroczyło zagadnienie szkolnictwa rolniczego w Polsce dzięki uwadze, jaką tej kwestii poświęciła Komisja Edukacji Narodowej. Ta pierwsza w Europie centralna, państwowa władza oświatowa, powstała w 1773 r., złożona była z pedagogów i działaczy, którzy doskonale zdawali sobie sprawę ze stanu rolnictwa krajowego, z konieczności zmian i roli, jaką dla jego poprawy spełnić powinna oświata rolnicza. Nie znali natomiast samych zasad nowego rolnictwa i dlatego programy ustalane przez Komisję nie były jasno sprecyzowane. Członkowie Komisji nie doceniali osiągnięć rolnictwa zagranicznego, a w szczególności znaczenia, jakie mogła odegrać w ich pracy obca literatura rolnicza, wychodząc z założenia, że w przeważającej części wypadków odmiennosc warunków fizjograficznych i gospodarczych nie pozawalała na wprowadzenie proponowanych tam wskazówek. Organizując podstawy nauczania rolnictwa Komisja nie zawsze brała pod uwagę to, że sam kraj nie ma źródła, z którego mógłby czerpać wzory i przykład. Nie było się od kogo uczyć, gdyż naprawdę dobrych rolników, którzy mogliby przekazać innym swoje osiągnięcia praktyczne, było bardzo niewielu. Ten sposób podejścia do zagadnienia zaważył w dużym stopniu na pracach Komisji.

Na wstępie rozstrzygnięto zagadnienie, jakie szkoły mają nauczać rolnictwa. Wypowiedziano się wprawdzie za tym, aby we wszystkich trzech rodzajach szkół, a to w wyższych, średnich i niższych uczono przedmiotów rolniczych, jednak realizowano to zamierzenie tylko w odniesieniu do szkół średnich. Brak ludzi, pieniędzy i odpowiednich podręczników nie pozwolił na realizację wielu projektów. Nie doszła więc do skutku ta część projektu reformy Akademii Krakowskiej, opracowanego przez H. Kołłątaja¹², w której wyraźnie postawiona była sprawa utworzenia na tej uczelni katedry rolnictwa. Nauka tam prowadzona miała się opierać na znajomości chemii. Projekt ten przewidywał również zajęcia praktyczne w gospodarstwie położonym w pobliżu Krakowa oraz konieczność prac nad „poprawieniem sprzętów gospodarskich”.

Zestawienie katedr dla Szkoły Głównej Koronnej, zatwierdzone przez Komisję w 1780 r., zgodnie z projektem Kołłątaja przewidywało również katedrę „historii naturalnej i chemii aplikowanej do rolnictwa”, jednak nie została ona nigdy obsadzona.

Odmienne potoczyły się dzieje nauki rolnictwa w szkołach średnich zorganizowanych na terenie całego kraju, pozostających pod pieczęcią Komisji. Pomimo po-

¹⁰ Jan Emanuel Gilibert (1741—1814) przyrodnik, lekarz francuski, zasłużony badacz flory i fauny litewskiej. Po przeniesieniu szkoły lekarskiej do Wilna pozostawał w Polsce jeszcze przez 2 lata.

¹¹ J. Łukaszczyk: „Historia szkół w Koronie i Wielkim Księstwie Litewskim od najdawniejszych czasów aż do r. 1794”. Poznań 1849—1851, t. 2, s. 104.

¹² Memoriał ten w całości został przedrukowany na podstawie rękopisu znajdującego się w Archiwum Watykańskim w dziale Nunziatura di Varsavia, w pracy Ł. Kurdybacha: Kuria rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej. Kraków 1949.

ważnych trudności udało się w nich wprowadzić wykłady rolnictwa i ogrodnictwa. Nie we wszystkich szkołach i nie przez cały czas istnienia Komisji wykładano te nauki. Dopiero po 1781 r. uczono rolnictwa w większości z nich (87%), a ogrodnictwa we wszystkich szkołach wyznaczonych przepisami. Najpoważniejszą trudnością w organizacji wykładów był brak wykształconych pedagogów oraz niedostatek odpowiednich podręczników.

Krótki stosunkowo okres działalności Komisji nie pozwolił jej na przygotowanie kadry odpowiednich wykładowców, natomiast okres ten na pewno był wystarczająco długi dla wydania odpowiedniego podręcznika. Sprawą książek dla szkół Komisji zajęło się powołane w 1775 r. Towarzystwo Ksiąg Elementarnych. Już w pierwszym roku swego istnienia rozpisało konkurs na książkę z zakresu „botaniki w zastosowaniu do rolnictwa i ogrodnictwa”. Autorami prospektów, które odpowiadały warunkom i zostały nagrodzone, byli S. Chardon De Rieule¹³ i M. Hube¹⁴. Do realizacji przeznaczono prospekt de Rieula, który w miarę pisania dostarczał Towarzystwu poszczególne rozdziały. Podręcznik ten pisany w języku francuskim tłumaczył w latach 1778—1782 S. Sierakowski, a po jego rezygnacji z tak przedłużającej się pracy, K. Narbutt. Każda przetłumaczona część była czytana i omawiana na posiedzeniach Towarzystwa. Pracę przerwano w 1787 r., już po śmierci autora, a podręcznik nigdy nie został wydany i rękopis zaginął w aktach Komisji. Sposób przeprowadzenia tej sprawy przez Towarzystwo był niedbały i przyniósł wielką szkodę nauczaniu. W międzyczasie w 1779 r. ukazała się wartościowa książka K. Kluka¹⁵, można więc było przynajmniej podjąć decyzję i zalecić nauczycielom krzestanie z tego doskonałego podręcznika. W wyniku braku ścisłych wytycznych w tym zakresie, używano do nauki rolnictwa w różnych szkołach wielu podręczników o różnej wartości. Wykłady prowadzone były w języku polskim i czasem uzupełniane demonstracjami rysunków przedstawiających omawiane na lekcji rośliny i narzędzia rolnicze. Praktyczne zajęcia były stosowane wyłącznie na lekcjach ogrodnictwa.

Nauczanie ograniczone wyłącznie do teorii, i to w dość wąskim zakresie, nie było w stanie dostarczyć krajowi zespołu potrzebnych mu wykształconych rolników. Nie w tym też leży znaczenie wykładów rolnictwa w szkołach Komisji. Polegało ono głównie na tym, że zwróciły uwagę przyszłych gospodarzy na problem dotychczasowych metod gospodarowania, które były już niewystarczające oraz na to, że tradycja musi ustąpić metodom nowym, dostosowanym do ówczesnego poziomu wiedzy botanicznej, zoologicznej i chemicznej. Nie zawsze sami nauczyciele znali te nowe metody, nie zawsze potrafili je przedstawić w sposób, który by zapewnił ich przyswojenie, jednak sam fakt udzielania nauk rolniczych w oparciu o tak szeroką sieć szkół stanowił ważny krok na drodze popularyzacji postępu.

¹³ Stefan Chardon de Rieule (zmarł w 1786 r.) w okresie saskim wstąpił do służby polskiej. Posiadał stopień generała-majora. Ogłosił: „I Mémoire de l'agriculture en général et de l'agriculture de Pologne en particulier”. „II Mémoire différens sols de Pologne”. „III Mémoire des engrais”. Tłumaczenie tych trzech broszur ukazało się pod tytułem: „O gospodarstwie ziemiańskim w Polsce”. Warszawa 1767.

¹⁴ Michał Jan Hube (1737—1807) dyrektor nauk w korpusie kadetów, członek Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. Poza szeregiem prac z zakresu nauk fizycznych i matematycznych ogłosił: „Der Landwirth oder Entwicklung der allgemeinen Grundsätze des Ackerbaues durch Naturlehre und vieljährige Beobachtung”. T. 1—2. Warszawa — Drezno 1779—1781.

¹⁵ Krzysztof Kluk (1739—1796) przyrodnik, autor dzieł z zakresu botaniki, zoologii i rolnictwa. Wspomniana tu książka: „Roślin potrzebnych, pożytecznych, wygodnych i osobliwie krajowych albo które w kraju użyteczne być mogą, utrzymanie, rozmnożenie i zażycie. T. 3. O rolnictwie, zbożach, łąkach, chmielnikach, winnicach i roślinach gospodarskich”. Warszawa 1779, była najwybitniejszym osiągnięciem polskiej literatury rolniczej XVIII w.

Podobnie jak w szkołach wyższych, tak i w szkołach niższych Komisji nie uczono rolnictwa. Wykonanie tego zamierzenia przekraczało już możliwości organizacyjne i pedagogiczne ówczesnego szkolnictwa. Zagadnienie to często było poruszane przez członków Komisji i pisarzy tego okresu¹⁶, a nawet zostało włączone do Ustaw z 1783 r., brak jednak jakichkolwiek wiadomości o jego wykonaniu.

Poza szkołami średnimi Komisji drugim rodzajem uczelni, w których nauczano rolnictwa w Polsce Niepodległej, a potem w Księstwie Warszawskim, były seminaria nauczycielskie. W latach 1775—1780 wykłady z rolnictwa prowadzone były w seminarium wileńskim, a w latach Księstwa Warszawskiego w seminarium w Łowiczu. Rektor tego ostatniego seminarium, Burgund¹⁷, złożył również Izbie Edukacyjnej projekt organizacji szkoły przemysłowej, w którym poza wykładami z ogrodnictwa przewidywał naukę pszczelarstwa i jedwabnictwa. Również „urządzenie szkół miejskich i wiejskich elementarnych”, wydane przez Izbę w 1808 r., uwzględniało w programie „naukę o utrzymaniu i leczeniu bydła domowego i wiadomości rolniczych jako to: zasiewu traw, utrzymania pasiek, rozmiaru prostego gruntów”.

W drugim roku istnienia Rzeczypospolitej Krakowskiej, w 1816 r. powstał tam projekt założenia Instytutu Rolniczego. Autorem był zasłużony profesor uczelni krakowskiej F. Radwański¹⁸, jednak myśl jego nie została urzeczywistniona.

ZABÓR AUSTRIACKI

Wykłady w Liceum Zamojskim

Na terenach, które przypadły Austrii w pierwszym rozbiórce Polski, również podjęta została sprawa nauczania rolnictwa. W Zamościu, gdzie w miejsce zniesionej Akademii utworzono Liceum Cesarsko-Królewskie, od 1790 r. Bazyli Kukolnik¹⁹,

¹⁶ Jeden z najwybitniejszych członków Komisji, Grzegorz Piramowicz, w książce: „Powinności nauczyciela mianowicie w szkołach parafialnych i sposoby ich dopełnienia”. Warszawa 1787, takie między innymi zadania stawiał co do rolnictwa: „Będzie więc nauczyciel czytał im nauki z dobrej książki, ale oraz przy nich radził się starych gospodarzy, dobrych ekonomów, czyli co książka mówi, zgadza się z okolicznością gruntu i innymi, zastanowi się nad ich mowami, czy z uporu i uprzedzenia nie pochodzą. A tego dojdzie, kiedy baczyć będzie, co oświeceni dziedzice lub dzierżawcy dóbr w bliskości czynią, i słuchać, co mówią. Więcej zaś nad tym ma pracować, aby w sposobach, dobremu gospodarstwu przeciwnych, wytykał błędy i niedoskonałości i okazywał poprawy, niż żeby radził nowości”.

Krzysztof Kluk poświęcający w swojej książce „O rolnictwie” pewną ilość miejsca sprawie kształcenia rolników, pisze, że wskazane by było uczyć w zimie rolnictwa młodzież wiejską: „na wiosnę, latem i jesieni kazaloby się im podług tych wykładów czynić w polu roboty i z każdej roboty wpytać się, dlaczego? na co? to się tak czyni... Pismo, księga dla wykładu tym wieśniakom, powinno być zebrane od człowieka znajomego rzecz, kraj, ludzi skłonność, krótko, wyraźnie słowami wieśniakom zwyczajnymi, najlepiej w pytaniach i odpowiedziach, gruntownie, z dowodów, ile być może najprościejszych, zapobiegając przesądkom, nie powszechnie tylko czyniąc przepisy, ale w szczególności nauczając jak postąpić w różnych okolicznościach ziemi, powietrza, roślin”.

¹⁷ Burgund, pedagog, z pochodzenia Ślązak. Po odbyciu studiów na Uniwersytecie Berlińskim pełnił funkcje inspektora seminarium w Cylichowie. Pomimo oddania sprawie szkolnictwa polskiego, zwolniony ze stanowiska rektora seminarium w Łowiczu w 1808 r.

¹⁸ Feliks Radwański (1756—1826) dr filozofii, architekt, profesor mechaniki w Krakowie. Interesował się również zagadnieniami rolnictwa i sprawą włościańską. Ogłosił: „Myśli dotyczące się punktów o wyprowadzeniu ludu wiejskiego ze stanu podległości”. Kraków 1815, „Uwagi nad myślami o wieczystych dzierżawach w Polsce”. Pamiętnik Warszawski 1819, t. 15. W latach 1806—1807 wydawał czasopismo „Dziennik Gospodarski Krakowski”. Projekt Radwańskiego jest obecnie przygotowywany do druku w opracowaniu A. Chełkowskiej.

¹⁹ Bazyli Kukolnik (1767—1821) z pochodzenia Słowak, urodzony we wsi Kąkolnik na pograniczu Węgier, studiował teologię i nauki przyrodnicze we Lwowie. Dla zaznajomienia się ze

profesor fizyki i historii naturalnej, z własnej inicjatywy w języku polskim w dni świąteczne wykladał „Ogólne prawidła o rolnictwie”. Przedmiot ten był wprawdzie nadobowiązkowy, lecz władze, którym podlegało Liceum, zarządzeniem z 5. VII. 1793 r. zezwoliły, aby ci spośród słuchaczy, którzy przystąpią do popisu publicznego otrzymali z tego przedmiotu stopień na świadectwie.

Wykłady cieszyły się wielką popularnością wśród młodzieży, która dla ułatwienia sobie nauki pokryła koszty wydania podręcznika przygotowanego przez profesora. Ten pierwszy polski szkolny podręcznik rolnictwa: „Zbiór prawideł ekonomicznych podług starożytnych i teraźniejszych ekonomii autorów dla uczącej się młodzieży” ukazał się w Zamościu w latach 1800—1802. Nie zawiera on w całości wykładów, gdyż z zapowiedzianych dziesięciu części wydano tylko pięć pierwszych, w których autor zawarł: uprawę roli i roślin, ogrodnictwo i leśnictwo. Pozostałe, które miały obejmować hodowlę zwierząt, rybactwo, pszczelarstwo i jedwabnictwo, nie zostały wydane z powodu wyjazdu Kukolnika w 1803 r. do Petersburga i przerwania w związku z tym wykładów. Kukolnik był pierwszym w naszym kraju zamiłowanym pedagogiem-rolnikiem. Znał współczesną polską literaturę rolniczą i orientował się w zagranicznej.

Nie przeceniając znaczenia wykładów, mimo że liczba uczniów, którzy na nie uczęszczali, była znaczna jak na wykłady nadobowiązkowe (w 1800 r. 64, w tym 48 z II roku filozofii a 16 z gimnazjum), należy stwierdzić, że inicjatywa podjęta w Zamościu stanowi ważne, n'estety do chwili obecnej nie opracowane ogniwo w łańcuchu polskiej działalności pedagogiczno-rolniczej.

Uniwersytet i Liceum Lwowskie, nauka w gimnazjach

Wcześniej już, w 1785 r. na Uniwersytecie Józefińskim we Lwowie prowadzone były wykłady z rolnictwa i technologii razem z geografiami fizyczną. Powierzono je A. Hildebrandowi²⁰, byłemu profesorowi Teresianum, zajmującemu katedrę historii naturalnej. Jego następca na katedrze, E. Kirschbaum²¹, prowadził te wykłady do chwili likwidacji Uniwersytetu w 1805 r. W tym samym roku utworzono we Lwowie Liceum, w którym nie podjęto nauki rolnictwa, pomimo że figurowało w programie obowiązków profesora historii naturalnej. Natomiast w 1807 r. zezwolono M. Kuraltowi²² na prowadzenie nadobowiązkowych wykładów z ogrodnictwa i pszczelarstwa. Od 1808 r. przywrócono również wykłady rolnictwa, które powinni byli prowadzić A. Gloisuer i J. Holfeld, profesorowie zajmujący katedrę historii naturalnej. Ponieważ jednak pierwszy z nich był fizykiem a drugi matematykiem, wykłady nie zostały podjęte.

Zasadnicza zmiana nastąpiła dopiero w latach późniejszych. W 1810 r. ukazało się rozporządzenie cesarskie, które polecało włączyć rolnictwo do programu Liceum i gimnazjów w Galicji. Katedra „umiejętnego rolnictwa” w Liceum we Lwowie

sposobami gospodarowania na roli zwiedził Austrię, Czechy i Węgry. Wraz z W. Gutkowskim wydawał w latach 1803—1804 czasopismo rolnicze „Dziennik Ekonomiczny Zamojski”. Po opuszczeniu Zamościa był przez pewien czas profesorem fizyki w Instytucie Pedagogicznym w Petersburgu, a potem nauczycielem wielkich książąt i dyrektorem gimnazjum w Nieżynie. Na tematy z zakresu gospodarstwa wiejskiego pisał również po rosyjsku.

²⁰ Antoni Hildebrand (1721—1793) wydał „Erste Anfangsgründe der zur Landwirtschaft nöthigen Mechanik”. Wiedeń 1779, 2 wyd. 1783.

²¹ Emanuel Kirschbaum był profesorem historii naturalnej w latach 1793—1805. W 1806 r. przeniesiony do Krakowa.

²² Marcin Kuralt, kustosz biblioteki, filozof i poeta. Był zamiłowanym pszczelarzem. Ogłosił „Bienenzucht”. Lwów 1807.

utworzona została dopiero w 1814 r., a jej kierownictwo powierzono M. Steckerowi²³. Od 1824 r. został on również mianowany kierownikiem Instytutu Ekonomicznego, połączonego z reaktywowanym Uniwersytetem Lwowskim. Instytut ten miał kształcić nauczycieli rolnictwa dla gimnazjów galicyjskich. Problemem przygotowania tych wykładowców władze austriackie zajmowały się już od 1803 r., kiedy to specjalnie w tym celu utworzono w Wiedniu dla młodzieży z Galicji Instytut Rolniczy pod kuratorią M. Ossolińskiego. Uczniowie Instytutu musieli posiadać świadectwo ukończenia szkoły średniej. Wykładowcą przedmiotów rolniczych i opiekunem naukowym był profesor Uniwersytetu Wiedeńskiego L. Trautman²⁴. Program wykładów obejmował również nauki przyrodnicze. Z powodu niewielkiej ilości kandydatów (1806 — 4, 1807 — 5, 1810 — 6 uczniów) znaczenie Instytutu było niewielkie.

Pierwszą szkołą średnią w Galicji, która, zgodnie z rozporządzeniem Franciszka I z 20. II. 1815 r. wprowadziła naukę rolnictwa, było gimnazjum w Stanisławowie, w którym wykłady rozpoczęto w 1815 r. W następnym roku podjęto je w gimnazjach w Tarnowie, Przemyślu i Brzeżanach. Od 1824 r. wprowadzono je również w Rzeszowie, Tarnopolu, Nowym Sączu i Samborze. Stanowiska wykładowców objęli w większej części gimnazjów wychowankowie Instytutu Wiedeńskiego, a podstawę nauczania stanowił podręcznik ich dawnego wychowawcy L. Trautmana. Wykłady, prowadzone przy zupełnym braku pomocy naukowych, możliwości demonstracji i przeprowadzania ćwiczeń praktycznych, przetrwały do lat trzydziestych XIX w. Tylko w Brzeżanach, gdzie od 1816 r. wykładał wzorowy nauczyciel Michał Bielecki, i w szkole tarnowskiej wykłady przerwano dopiero na skutek reformy organizacyjnej gimnazjów przeprowadzonej w 1849 r.

Wykłady weterynarii

Nauczanie weterynarii w zaborze austriackim rozpoczęto na Uniwersytecie Krakowskim w 1803 r. Profesorem na utworzonej wtedy katedrze został mianowany P. Adami²⁵, który z końcem 1804 r. rozpoczął wykłady. Po jego wyjeździe z Krakowa w 1809 r. katedrę tę w Szkole Głównej Krakowskiej powierzono adiunktowi A. Rudnickiemu²⁶, który kierował nią do 1812 r. Kolejnymi następcami na tej katedrze byli: I. Linhard (1812—1814, 1818—1822), K. Soczyński (1822—1823) i S. Girtler²⁷ (1815—1817, 1823—1829). Po śmierci tego ostatniego w 1833 r. katedra została zniesiona.

²³ Michał Stecker (1775 — około 1850). Studia wyższe ukończył w Wiedniu. Na Uniwersytecie we Lwowie poza rolnictwem wykładał od 1828 r. historię naturalną. W 1827 r. został mianowany członkiem Zeller, Landwirtschaftsgesellschaft. Jako zamiłowany rolnik gromadził zbiory, określone w aktach uniwersyteckich jako „Museum agriculturae“, oraz prowadził doświadczenia polowe w Nawaryi u Kickich i pracował nad ulepszeniem narzędzi rolniczych. Instytut przez niego kierowany opierał się o gospodarstwo Friderikenhof pod Lwowem.

²⁴ Leopold Trautman był autorem podręcznika „Versuch einer wissenschaftlichen Anleitung zum Studium der Landwirtschaftslehre“.

²⁵ Paweł Adami (1739—1814) dr medycyny, wykładowca weterynarii na Uniwersytecie Wiedeńskim w latach 1775—1803. Ogłosił: „Beytrage zur Geschichte der Viehseuche“. Wien 1812, „Untersuchungen und Geschichte der Viehseuche“. Wien 1812. Podręczniki te stanowiły przez szereg lat podstawę wykładów jego następców na katedrze w Krakowie.

²⁶ Adam Antoni Rudnicki (1785—1838) uzyskał w 1808 r. w Wiedeńskim Instytucie Leczenia Zwierząt dyplom doktora weterynarii, a w 1819 r. w Szkole Głównej Krakowskiej doktorat medycyny. Po zwolnieniu go z Krakowa był fizykiem miasta Warszawy, a w latach 1824—1831 dyrektorem Szkoły Weterynaryjnej w Burakowie. Ogłosił wiele prac z zakresu weterynarii.

²⁷ Sebastian Girtler (1767—1833) dr filozofii i medycyny, studia weterynaryjne odbył w Wiedniu. Był rektorem Uniwersytetu Jagiellońskiego, prezesem Towarzystwa Naukowego Krakowskiego i dziekanem Wydziału Lekarskiego. Ogłosił „Rozprawę o potrzebie weterynarii oraz o jej postępie...“. Roczn. Tow. Nauk. Krak. 1818, III.

Na Uniwersytecie we Lwowie, a potem w Liceum Lwowskim, również prowadzone były wykłady z weterynarii. Profesorami byli J. Chmel²⁸ (1784—1805), F. Dąbrowski (1807—1811), a od 1816 r. J. Puntschert. W latach 1812—1815 wykładali weterynarię profesorowie z innych katedr. Podjęte w 1833 r. przez profesora A. Buchmüllera starania o utworzenie uczelni weterynaryjnej we Lwowie — nie przyniosły rezultatów.

ZABÓR PRUSKI

W zaborze pruskim nie istniało w omawianym okresie zorganizowane nauczanie rolnictwa. Wykłady z tej dziedziny były wprawdzie przewidziane w programie seminarium nauczycielskiego w Poznaniu, zorganizowanego przez J. Jeziorowskiego²⁹ w pierwszych latach XIX w., jednak brak bliższych wiadomości o ich wprowadzeniu.

A. Biernacki³⁰, jeden z wybitniejszych rolników wielkopolskich, był natomiast inicjatorem poczynań, które w rezultacie doprowadziły do utworzenia Instytutu Rolniczego w Marymoncie. Będąc członkiem istniejącego w Warszawie w latach 1810—1817 Towarzystwa Rolniczego, przedstawił tam projekt założenia szkoły rolniczej w Sulisławicach koło Kalisza. Projekt upadł wprawdzie, lecz rozważania podjęte na jego temat przyczyniły się do powstania pierwszej polskiej samodzielnej uczelni rolniczej.

Usiłowania społecznie wyrobionych rolników Wielkopolski i Pomorza szły przez długie jeszcze lata raczej w kierunku organizowania życia rolniczego w prowincjonalnych stowarzyszeniach gospodarskich. Wprawdzie W. Jakóbczyk w swej pracy o szkole w Żabikowie wspomina o zamiarze utworzenia instytutu rolniczego w Wielkopolsce, wysuwanym w 1820 r. przez J. Morawskiego, jednak brak o tym projekcie bliższych danych. Pierwszą szkołę rolniczą utworzono pod zaborem pruskim dopiero w 1841 r. Była to niższa szkoła rolnicza w Jeżewie w pow. śremskim.

ZABÓR ROSYJSKI

Uniwersytet Warszawski

Nie wywarły większego wpływu próby włączenia nauki rolnictwa do zajęć prowadzonych na wyższych uczelniach w Warszawie, pomimo że przez szereg lat istniała tam katedra technologii, rolnictwa i leśnictwa, utworzona za czasów Księstwa Warszawskiego w 1811 r. na Wydziale Administracyjnym Szkoły Prawa. Na zalecenie S. Staszica powołano na nią J. Hoffmana³¹, z tym że leśnictwo wykładać miał

²⁸ Jerzy Chmel (1747—1784) studia wyższe odbył na Uniwersytecie Wiedeńskim. Ogłosił „Abhandlung von der Plattwürmerseuche unter d. Horn. u. Schafvieh in Galizien”. Lwów 1787. „Von dem Genuss des Fleisches gesunder und kranker Thiere nebst den Allgemeinen Zeichen der am gewöhnlichsten unter den Rind, Schafen und Schweinen vorkommenden Krankheiten”, Lwów 1789.

²⁹ Józef Jeziorowski (1768—1845) wybitny pedagog polski, rektor seminarium w Poznaniu. Był autorem podręczników i programów szkolnych oraz współpracownikiem Izby Edukacyjnej. W 1809 r. ustąpił z Poznania pod naciskiem kleru, który prześladował go za porzucenie stanu duchownego. Objął rektorstwo seminarium pruskiego. Uczniem jego był B. Flatt, pierwszy dyrektor Instytutu w Marymoncie.

³⁰ Alojzy Biernacki (1778—1854) wybitny rolnik, polityk i działacz społeczny. Wymieniony tutaj projekt składał on kilkakrotnie. 18. VIII. 1809 r. przedstawił go Komisji Egzaminacyjnej, a następnie 4. III. 1810 r. projekt był omawiany na posiedzeniu Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. O szkole rolniczej dla chłopów założonej przez niego w Lututowie koło Wielunia brak bliższych wiadomości.

³¹ Jan Hoffman (1767—1819). W latach 1804—1810 następca Kukolnika na katedrze historii naturalnej w Liceum Zamojskim, a od 1810—1812 profesor fizyki w Szkole Głównej Krakowskiej. Ogłosił „Oekonomische Hefte für den Stand und Landwirth”, „Chemie zum Selbst Unterricht”.

profesor botaniki Uniwersytetu Warszawskiego M. Szubert. Program wykładów obejmował przez okres 3 lat 4—6 godzin w tygodniu i uwzględniał, poza teorią rolnictwa, całość zagadnień przemysłu rolnego. Po złączeniu w 1816 r. Szkoły Prawa z Uniwersytetem Warszawskim katedra istniała tylko do 1819 r., to jest do śmierci Hoffmana.

Znaczenie jej, zawsze niewielkie, upadło w ostatnim okresie zupełnie w związku z ostatecznym przeniesieniem leśnictwa do katedry botaniki oraz podjętymi w tym czasie staraniami o utworzenie odrębnej uczelni rolniczej. Inaczej być może potoczyłyby się jej losy, gdyby M. Oczapowski³², stypendysta Uniwersytetu Warszawskiego, przewidziany do jej objęcia i w związku z tym wysłany zagranicę, po powrocie nie przełożył ponad nią lepiej uposażonej katedry na Uniwersytecie Wileńskim.

Uniwersytet Wileński

Tak jak z końcem XVIII stulecia, trudno było w Polsce również na początku XIX w. o dobrych wykładowców, którzy umiejętności praktyczno-rolnicze łączyliby z nieodzownym już zasobem wiedzy teoretycznej. Świadczą o tym początki nauczania rolnictwa na Uniwersytecie Wileńskim oraz długotrwałe starania o stworzenie pierwszej polskiej szkoły rolniczej.

Uniwersytet Wileński, powstały w 1803 r. w miejsce zlikwidowanej Szkoły Głównej, już w urzędzeniu początkowym miał przyznaną katedrę agronomii. Nie była ona obsadzona przez 16 lat do 1819 r., kiedy to znalazło się równocześnie dwu kandydatów do jej objęcia. Jednym z nich był K. Krassowski³³, adiunkt fizyki, protegowany rektora Malewskiego, a drugim M. Oczapowski — przyszły dyrektor uczelni marymonckiej, popierany przez kuratora Uniwersytetu A. Czartoryskiego. Zwyciężyły wpływy rektora oraz grona profesorskiego i wykłady objął Krassowski. Był on z wykształcenia więcej fizykiem niż rolnikiem, a słaba znajomość gospodarowania na roli i pewne wiadomości z teorii na pewno nie były wystarczające do objęcia tego stanowiska. Wykłady prowadził początkowo w wymiarze trzech, a następnie sześciu godzin tygodniowo, poświęcając w nich wiele miejsca uprawie roli i roślin, a pomijając prawie zupełnie hodowlę zwierząt. Brak zainteresowania studentów jego wykładami rokował źle nadzieje katedrze. Sytuacja uległa zasadniczej zmianie, gdy w 1822 r., po powrocie z podróży naukowej, objął wykłady M. Oczapowski, zwolennik teorii, że: „prawdziwy postęp rolnictwa zależy od zespolenia praktyki z teorią”. Katedra pod jego kierownictwem istniała do 1832 r., tj. do zamknięcia Uniwersytetu.

Jeszcze z końcem XVIII w. istniały w Wilnie zamiary utworzenia katedry weterynarii. S. Jundziłł³⁴ w czasie swej podróży do Austrii otrzymał polecenie od władz szkolnych dokładnego zapoznania się z organizacją Szkoły Weterynaryjnej w Wiedniu. Urządzenie Uniwersytetu Wileńskiego w 1803 r. poza katedrą agronomii przewidywało również „katedrę bydłowego leczenia”. Organizacja tej placówki nauczania przebiegała planowo i została ona, w przeciwieństwie do katedry agronomii, urucho-

³² Michał Oczapowski (1788—1854) profesor gospodarstwa wiejskiego na Uniwersytecie Wileńskim, od 1835 r. dyrektor Instytutu w Marymoncie. Był twórcą polskiego rolnictwa naukowego, autorem wielu dzieł z zakresu produkcji roślinnej i zwierzęcej.

³³ Kajetan Krassowski (1784—1854) ogłosił „Ogrodnictwo krótko zebrane”. Wilno 1821, i tłumaczenie z Thaera „O nawozach” w Dzienniku Wileńskim.

³⁴ Stanisław Bonifacy Jundziłł (1761—1847) botanik, profesor historii naturalnej na Uniwersytecie Wileńskim. Poza botaniką ogłosił również prace z zakresu zoologii.

miona już w 1806 r. Na podstawie konkursu został na nią powołany L. Bojanus³⁵, który w tym samym roku rozpoczął wykłady. Ćwiczenia praktyczne od 1810 r. przeprowadzane były w klinice weterynaryjnej, którą uzyskała katedra. Pomyślny rozwój katedry pozwolił w 1832 r. na utworzenie przy Wydziale Lekarskim Szkoły Weterynaryjnej, która po upadku powstania listopadowego przekształcona została w Wydział Weterynaryjny Akademii Medyko-Chirurgicznej.

Starania o założenie samodzielnej uczelni rolniczej

Projekty założenia uczelni rolniczej, podejmowane jeszcze w Polsce Niepodległej, wkroczyły w stadium realizacji w wieku XIX. Grono osób związanych z Towarzystwem Warszawskim Przyjaciół Nauk oraz Towarzystwem Rolniczym podjęło tę myśl w 1805 r., projektując zakupienie gospodarstwa rolnego, które można by przeznaczyć na siedzibę szkoły. W cztery lata później konkretną już propozycję założenia uczelni w Sulisławicach koło Kalisza złożył A. Biernacki. Druga propozycja wyszła od A. Trębickiego³⁶, właściciela wsi Łomna pod Warszawą. Komisja powołana przez Towarzystwo Rolnicze wybrała na siedzibę Instytutu Łomną, biorąc pod uwagę jej bliskie położenie koło Warszawy, lecz z powodu działań wojennych 1812 r. oraz zbyt małej aktywności członków Towarzystwa, od których zależała ostateczna decyzja, przerwano starania o utworzenie szkoły aż do 1815 r. Wtedy to, po wznowieniu prac Towarzystwa, przystąpiono do ustalenia programu projektowanej uczelni. Na skutek rozbieżności w poglądach na organizację i zadania szkoły Towarzystwo Rolnicze przerwało omawianie sprawy i tym samym zaprzepaściło jedyną zapewne okazję utrwalenia swego bytu, jaką mogło stać się sprawowanie opieki nad uczelnią rolniczą.

Całe zagadnienie przeszło w ręce czynników urzędowych, z ramienia których energicznie pokierował nim ówczesny minister spraw wewnętrznych Królestwa Polskiego T. Mostowski³⁷. Głównie dzięki jego staraniom oraz poparciu I. Sobolewskiego, piastującego w Petersburgu stanowisko sekretarza stanu dla spraw polskich, wydany został 5. X. 1816 r. dekret powołujący Instytut Agronomiczny z siedzibą w Marymoncie.

W tym samym roku ukazało się rozporządzenie o powstaniu uczelni weterynaryjnej i leśnej. Najszybciej postępowały prace nad stworzeniem uczelni leśnej dzięki temu, że znalazła ona oparcie i wykładowców w Uniwersytecie Warszawskim. Otwarcie Szkoły Szczegółowej Leśnictwa w Warszawie, której zadaniem było przygotowanie pracowników dla państwowej służby leśnej, nastąpiło w 1818 r.

Prowadzono również prace przygotowawcze do otwarcia Instytutu Agronomicznego. Plany początkowe przewidywały stworzenie kursu wyższego dla młodzieży po szkole średniej, kursu średniego dla personelu pomocniczego oraz szkoły dla mło-

³⁵ Ludwik Henryk Bojanus (1776—1827) lekarz, anatom, profesor Uniwersytetu Wileńskiego. Pomimo pochodzenia niemieckiego cała jego spuścizna naukowa związana jest z naszym krajem. Wykształcił wielu lekarzy weterynarii i dał początek polskiej naukowej szkole weterynaryjnej.

³⁶ Antoni Trębicki (1764—1842) prawnik i rolnik, jeden z najaktywniejszych działaczy Towarzystwa Rolniczego istniejącego w latach 1810—1817, członek Towarzystwa Warszawskiego Przyjaciół Nauk. Dzięki pomocy L. Gutakowskiego odbył podróż do Niemiec, gdzie zapoznał się z osiągnięciami tamtejszego rolnictwa. Tłumaczył na język polski Thaera, Daubentona, Burgsdorfa.

³⁷ Tadeusz Mostowski (1766—1842) polityk, działacz społeczny, ekonomista. Był doskonałym rolnikiem i jego gospodarstwo w Tarchominie było prowadzone wzorowo. Znał Instytut Follenberga w Hofwyl i na nim głównie opierał się w projektach. Czynił starania o założenie szkoły rolniczej w Wawrzyczewie i szkoły weterynaryjnej w Rudce (foiwarki Marymontu).

dieży wiejskiej. Minęły jeszcze dwa lata nim przewidziani na wykładowców przedmiotów zasadniczych B. Flatt przyszły dyrektor oraz T. Wernik zapoznali się z czołowymi w tym czasie zakładami naukowymi w Hofwylu i Moeglin. Następny rok zajęło urządzenie samej szkoły i dopiero na początku 1820 r. rozpoczęto wykłady. Był to początek pół wieku blisko trwającej działalności Instytutu w Marymoncie.

Jako ostatnia z uczelni powołanych rozporządzeniem z 1816 r. powstała Szkoła Weterynaryjna. Utworzenie jej poprzedziło ogłoszenie konkursu na projekt urządzenia, w którym wzięli udział A. Rudnicki i L. Bojanus. Głównie w oparciu o projekt Bojanusa rozpoczęto w 1824 r. wykłady w Burakowie, jednym z folwarków Marymontu.

Polskie szkolnictwo rolnicze i weterynaryjne wkroczyło na otwartą drogę, przygotowaną przez wszystkie omówione tu placówki nauczania. Cała ta wiele lat trwająca praca nad stworzeniem i zorganizowaniem tego szkolnictwa, prowadzona często bezplanowo, czasem nieudolnie, lecz zawsze z myślą i najszczerzą intencją podniesienia gospodarki narodowej, stanowi godną pamięci kartę w księdze dziejów naszego gospodarstwa wiejskiego.

LITERATURA

1. Bieliński J.: Królewski Uniwersytet Warszawski, t. 1—3. Warszawa 1907—1913.
2. Bieliński J.: Stan nauk matematyczno-fizycznych za czasów Wszechnicy Wileńskiej. Warszawa 1890.
3. Bieliński J.: Uniwersytet Wileński, t. 1—3. Kraków 1899—1900.
4. Bieniarzówna J.: Korespondencja Michała Oczapowskiego. Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego, t. 1, 1957.
5. Bieniarzówna J., Strzemski M.: Rola Instytutu Agronomicznego w Marymoncie w postępie wiedzy rolniczej Królestwa Polskiego. Studia z Dziejów Gospodarstwa Wiejskiego, t. 1, 1957.
6. Bobkowska W.: Nowe prądy w polskim szkolnictwie ludowym w początku XIX w. Kraków 1928.
7. Bobkowska W.: U źródeł wiedzy rolniczej na Litwie. Księga pamiątkowa ku uczczeniu CCCL rocznicy założenia i X wskrzeszenia Uniwersytetu Wileńskiego, t. 1, Wilno 1929.
8. Chamcówna M.: Uniwersytet Jagielloński w dobie Komisji Edukacji Narodowej. Szkoła Główna Koronna w okresie wizyty i rektoratu Hugona Kollątaja. Wrocław 1957.
9. Dobrzański J.: Nauka rolnictwa w galicyjskich szkołach średnich. Studia z dziejów kultury Polskiej. Warszawa 1949.
10. Erlicki F.: Rys historyczny instytutów rolniczo-leśnych w Królestwie Polskim. Warszawa 1877.
11. Fedorowicz Z.: Organizacja studiów przyrodniczych na Wszechnicy Wileńskiej w latach 1781—1832. Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej, t. 5, 1957. Hist. Nauk Biol. z. 1.
12. Fierich J.: Nauki rolnicze w szkołach średnich Komisji Edukacji Narodowej. Kraków 1950.
13. Finkel L., Starzyński S.: Historia Uniwersytetu Lwowskiego. Lwów 1894.
14. Gordziałkowski J.: Rys historyczny rozwoju wiedzy weterynaryjnej oraz uczelni weterynaryjnych w Polsce. Wiadomości Weterynaryjne nr 88, 1927.

15. Grabski W.: Historia Towarzystwa Rolniczego, t. 1. Warszawa 1904.
16. Hryniewiecki B.: Stefan Chardon de Rieule i jego prace przyrodniczo-rolnicze. Prace Komisji Historii Medycyny i Nauk Matematyczno-Przyrodniczych, t. 2, 1949.
17. Inglot S.: Gospodarstwo folwarczno-pańszczyźniane od XVI do XVIII wieku na podstawie dawnej literatury rolniczej. K. Kluk, O rolnictwie. Wrocław 1954.
18. Jakóbczyk W.: Szkoła rolnicza w Żabikowie 1870—1876. Studia i Materiały do Dziejów Wielkopolski i Pomorza, t. 1, z. 1. 1957.
19. Jankowski E.: Dzieje ogrodnictwa w Polsce. Warszawa 1923.
20. Jundziłł S.: Pamiętniki. Archiwum Historii Literatury i Oświaty, t. 13, 1905.
21. Kołodziejczyk J.: Nauki przyrodnicze w działalności Komisji Edukacji Narodowej. Archiwum Nauk Biologicznych Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, t. 5, z. 2, 1936.
22. Komisja Edukacji Narodowej, Wybór źródeł, zebrał i opracował Stanisław Tync. Wrocław 1954.
23. Korzon T.: Wewnętrzne dzieje Polski za Stanisława Augusta, t. 1. Kraków—Warszawa 1897.
24. Kraushar A.: Towarzystwo Warszawskie Przyjaciół Nauk 1800—1832, t. 1—8. Kraków—Warszawa 1900—1911.
25. Królikowski S.: Kilka słów o naszych zakładach naukowych weterynaryjnych w pierwszej połowie bieżącego stulecia. Przegląd Weterynarski nr 3—10, 1889.
26. Kukolnik B.: Przewidywanie. Dziennik Ekonomiczny Zamojski, nr 1, 1803.
27. Kukolnik B.: Zbiór prawideł ekonomicznych. Zamość 1800.
28. Kurdyba cha Ł.: Kuria rzymska wobec Komisji Edukacji Narodowej. Kraków 1949.
29. Leniek J.: Nauka ogrodnictwa i rolnictwa w szkołach średnich za czasów Komisji Edukacyjnej. Głos Rolniczy — nr 15, 1905. nr 2, 3, 4, 5, 1906.
30. Library catalogue of printed books and pamphlets on agriculture published between 1471 and 1840. Aberdeen 1940.
31. Lutosławski J.: Szkoły rolnicze i leśnicze. Warszawa 1901.
32. Moszczeński S.: Od wiedzy praktycznej w rolnictwie do wiedzy naukowej. Księga pamiątkowa ku uczczeniu potrójnej rocznicy zaczątków założenia i utrwalenia Szkoły Głównej Gospodarstwa Wiejskiego w Warszawie. Warszawa 1937.
33. Niedabyłski Z.: Zakłady naukowe leśne. Encyklopedia rolnictwa, t. 5, 1877.
34. Pawlik S.: Rys dziejów nauki rolnictwa w Polsce ze szczególnym uwzględnieniem Akademii Dublańskiej. Lwów 1921.
35. Pawlik S.: Rzut oka na historię wyższego szkolnictwa rolniczego w Królestwie Polskim i Wielkopolsce. Lwów 1922.
36. Perenc A.: Czy istniała szkoła weterynaryjna w Grodnie. Przegląd Weterynaryjny nr 7—8, 1928.
37. Perenc A.: Historia lecznictwa zwierząt w Polsce, wyd. 2, opracował i uzupełnił Konrad Millak. Wrocław—Warszawa 1958.
38. Perenc A.: Medycyna weterynaryjna na Uniwersytecie Jagiellońskim 1804—1939. Medycyna Weterynaryjna nr 12, 1949.
39. Perenc A.: Szkoła weterynaryjna w Burakowie. Annales U. M. C. S., Ser. DD, V. 5, 1950, 13.

40. Perenc A.: W studwudziestopiątą rocznicę otwarcia wileńskiej uczelni weterynaryjnej. *Medycyna Weterynaryjna* nr 12, 1955.
41. Pomianowski G.: Szkolnictwo rolnicze w Polsce. Szkic historyczny. *Szkolnictwo i Oświata Rolnicza* z. 7—10, 1929.
42. Przyczynek do historii szkoły leśnej w Warszawie r. 1818, *Sylwan* nr 9, 1907.
43. Rodkiewicz A.: Pierwsza politechnika polska. Kraków—Warszawa 1904.
44. Schönfeld S.: Komisja Edukacyjna a ogrodnictwo. *Ogrodnik* nr 1—2, 1924.
45. Sokołowski S.: Szkoła leśna w Warszawie w latach 1818—1832. *Sylwan* nr 2, 5, 7, 1905.
46. Staniewicz W.: Studia rolnicze w dawnym Uniwersytecie Wileńskim. Wilno 1934.
47. Strzemski M.: Z dziejów wyższego szkolnictwa leśnego. *Sylwan*, ser. B., z. 2, 1956.
48. Surzycki S.: Rozwój wiedzy rolniczej w Polsce. Kraków 1928.
49. Śliwińska E.: Bibliografia zawartości czasopisma „Dziennik Ekonomiczny Zamojski”. Kraków 1960.
50. Tiutczew J.: Zakłady gospodarskie i naukowe. *Encyklopedia Rolnictwa*, t. 5, 1877.
51. Tornow W.: Die Entwicklungslinien der landwirtschaftlichen Forschung in Deutschland. Hilstrup 1958.
52. Uznański J.: Materiał do bibliografii szkolnictwa rolniczego w Polsce (Kartoteka).
53. Wachowski M.: Alojzy Biernacki — pionier postępu rolniczego w Polsce w pierwszej połowie XIX w., *Postępy Nauk Rolniczych* nr 5, 1955.
54. Wachowski M.: Próba założenia akademii medyczno-ekonomicznej w Warszawie w r. 1768. *Archiwum Historii Medycyny*, z. 1, 1959.
55. Wachowski M.: Szkoła żabikowska. Studium z zakresu historii nauki i nauczania rolniczego w Poznańskim. *Studia i Materiały z Dziejów Nauki Polskiej*, Ser. B. Hist. Nauk. Biol. i Med. z. 2, 1959.
56. Włodek J.: Dwa szkice z historii stosunków polsko-angielskich w dziedzinie agronomii. Kraków 1921.
57. Woyzbun S.: Marymont. *Gazeta Rolnicza* nr 51, 1937.
58. Żabko-Potopowicz A.: Lasy i leśnictwo na ziemiach Polski w pierwszej połowie XIX w. *Sylwan*, Ser. A, z. 7, 1959.